

TEMIR YO‘L TRANSPORTI TIZIMINING IQTISODIY SAMARADORLIGINI TAHLIL QILISH VA BAHOLASH USULLARI

Nasrullayev Nurbek Baxtiyarovich

Muhammad al-Xorazmiy nomidagi
Toshkent axborot texnologiyalari universiteti,
mustaqil tadqiqotchi,

ORCID: 0000-0003-1818-2706

E-mail: n.bakhtyarovich@gmail.com

Annotatsiya

Ushbu maqolada transport tizimining, xususan temir yo‘l transportining iqtisodiy samaradorligini baholash usullari va ko‘rsatkichlari keng tahlil qilinadi. Jahon tajribasi hamda O‘zbekiston sharoitida qo‘llanilayotgan yondashuvlar, ularning ustunliklari va zaif jihatlari o‘rganiladi. Temir yo‘l transporti samaradorligini baholashda statik va dinamik yondashuvlar, shuningdek oqimli jarayonlar tahliliga asoslangan kompleks ko‘rsatkichlar tizimi taklif etiladi. Tadqiqot doirasida transport strategiyasining natijadorligi, infratuzilmaning rivojlanishi, rentabellik va xizmatlar sifati kabi mezonlar asosida baholashning tizimli metodologiyasi ishlab chiqiladi.

Kalit so‘zlar: temir yo‘l transporti, iqtisodiy samaradorlik, baholash usullari, logistika, oqimli jarayon, rentabellik, transport strategiyasi, infratuzilma, statik va dinamik samaradorlik.

Аннотация

В статье рассматриваются методы и показатели оценки экономической эффективности транспортной системы, особенно железнодорожного транспорта. Проанализированы международный опыт и особенности подходов в условиях Узбекистана. Предлагается система комплексных показателей, основанная на анализе потоковых процессов, а также статических и динамических аспектов эффективности. В исследовании разработана методология системной оценки эффективности транспортной стратегии, развития инфраструктуры, рентабельности и качества услуг.

Ключевые слова: железнодорожный транспорт, экономическая эффективность, методы оценки, логистика, потоковые процессы, рентабельность, транспортная стратегия, инфраструктура, статическая и динамическая эффективность.

Abstract

This article examines the methods and indicators used to evaluate the economic efficiency of the transport system, particularly the railway sector. It analyzes global practices and contextualizes them within Uzbekistan's transport development. A comprehensive system of indicators based on flow process analysis and both static and dynamic efficiency perspectives is proposed. The study develops a systematic methodology for assessing transport strategy performance, infrastructure development, profitability, and service quality.

Keywords: railway transport, economic efficiency, evaluation methods, logistics, flow processes, profitability, transport strategy, infrastructure, static and dynamic efficiency.

KIRISH

Temir yo‘l transporti tizimi mamlakat iqtisodiyotining muhim tarkibiy qismi bo‘lib, uning samarali faoliyati milliy va mintaqaviy iqtisodiy rivojlanishga bevosita ta‘sir ko‘rsatadi. Transport tizimining iqtisodiy samaradorligini baholash mazkur sohaning faoliyatini takomillashtirish va rivojlantirish uchun zaruriy asoslarni yaratadi. Biroq mavjud yondashuvlar ko‘pincha umumiy xarakterga ega bo‘lib, temir yo‘l transporti samaradorligini baholashning alohida ko‘rsatkichlar tizimi yetarli darajada shakllantirilmagan. Shu bois ushbu tadqiqotda temir yo‘l transporti tizimining iqtisodiy samaradorligini baholashning yangi usullari ishlab chiqilishi nazarda tutiladi.

METODOLOGIYA

Ushbu tadqiqotda quyidagi metodologik yondashuvlar qo‘llaniladi:

1. Analitik-metodik yondashuv: Transport tizimi samaradorligini baholashning mavjud usullarini tahlil qilish va ularning kamchiliklarini aniqlash.
2. Statistik tahlil: Temir yo‘l transporti faoliyati bo‘yicha statistik ma‘lumotlarni to‘plash, qayta ishlash va tahlil qilish orqali samaradorlik ko‘rsatkichlarini aniqlash.
3. Model yaratish: Transport tizimi samaradorligini baholash uchun matematik va iqtisodiy modellarni ishlab chiqish.
4. Empirik tadqiqot: O‘zbekiston temir yo‘llari tizimida amalga oshirilgan amaliy tadqiqotlar asosida yangi yondashuvlarni sinovdan o‘tkazish.

ADABIYOT SHARHI

Temir yo‘l transporti tizimining iqtisodiy samaradorligini baholashga oid ilmiy tadqiqotlar keng qamrovli bo‘lib, quyidagi asosiy yo‘nalishlarni o‘z ichiga oladi:

- Samaradorlik ko‘rsatkichlari: G. Samatov, A.A. Zohidov, A.A. Gulamov kabi olimlarning ishlarida transport tizimi samaradorligini baholash uchun natija/xarajatlar, xarajatlar/natija kabi ko‘rsatkichlar taklif etilgan.
- Statik va dinamik samaradorlik: Statik samaradorlik transport tizimining joriy holatini, dinamik samaradorlik esa uzoq muddatli istiqbolini baholashga qaratilgan.
- Tizimlashtirilgan yondashuvlar: Transport tizimi samaradorligini baholashda tizimli yondashuvlar qo‘llanilib, tizimning barcha tarkibiy qismlarining o‘zaro bog‘liqligi inobatga olingan.
- Innovatsion yondashuvlar: Temir yo‘l transporti tizimida innovatsion texnologiyalarni qo‘llash orqali samaradorlikni oshirishga qaratilgan tadqiqotlar mavjud.

TAHLIL VA NATIJALAR

Jahon miqyosida transport tizimining iqtisodiy samaradorligini baholashga oid keng qamrovli ilmiy tadqiqotlar olib borilmoqda. Ayniqsa, transport faoliyatini samarali rivojlantirish masalalariga kompleks yondashuvlar, shuningdek, transport tizimi ko‘rsatkichlarini tizimlashtirishga imkon beruvchi iqtisodiy metodlarni yaratish

bo'yicha tadqiqotlar dolzarb ahamiyat kasb etmoqda. Ushbu sohada transport tizimining iqtisodiy samaradorligini baholashning umumiy printsiplari shakllantirilgan bo'lsa-da, tizim samaradorligini o'lchash uchun alohida ko'rsatkichlar tizimi hali to'liq ishlab chiqilmagan. Shu sababli transport tizimi iqtisodiy samaradorligini baholash bo'yicha qo'shimcha ilmiy izlanishlar talab etiladi.

Transport kompleksi davlatlar iqtisodiyotining samarali rivojlanishida asosiy bo'g'in sifatida katta ahamiyatga ega. Samarali tashkil etilgan transport tizimi ichki bozorda xomashyo va mahsulotlar harakatini optimallashtiradi, tashqi savdoda esa mamlakatning raqobatbardoshligini oshiradi hamda jahon bozoriga tezroq integratsiyalashish imkoniyatini yaratadi. Umuman olganda, mintaqalararo iqtisodiy aloqalarning rivojlanishi va mamlakatning keng ko'lamli taraqqiyoti transport infratuzilmasining samarali faoliyatiga bevosita bog'liq.

Shu bilan birga, geografik joylashuvi qulay bo'lmagan, dengiz portlariga bevosita chiqish imkoniyatiga ega bo'lmagan davlatlar uchun transport-tranzit va transport-logistika salohiyatini oshirish tashqi siyosatning ustuvor yo'nalishlaridan biridir. Biroq amaliyot va nazariyada ushbu sohalarning samaradorlik ko'rsatkichlarini tizimlashtirish bo'yicha turlicha yondashuvlarning mavjudligi ularni aniq tushuntirish va nazariy asoslarini batafsil yoritishni taqozo etadi (1-rasm).

1-rasm. Mintaqaviy iqtisodiyotning sxemasi [6]

Transport tizimining iqtisodiy samaradorligini tahlil qilishda mavjud usullar transportni baholashdagi ayrim nozik jihatlar va cheklovlarni ko'rsatib bermoqda. Har bir yondashuv tizim samaradorligini to'liq ochib bera olmaydi. Mutaxassislarning ko'pchiligi fikricha, transport tizimining samaradorligi uning belgilangan maqsad natijasi bilan amalda erishilgan natija o'rtasidagi nisbat orqali aniqlanadi. Shu nuqtai nazardan, maqsadga yo'naltirilgan yondashuv resurslarga asoslangan yondashuvdan ustun hisoblanadi.

G. Samatov, A.A. Zohidov va A.A. G'ulamov singari olimlarning ta'kidlashicha, transport tizimi samaradorligi tushunchasi yetarli darajada rivojlanmagan. Ularning

fikriga ko‘ra, amaldagi samaradorlik hisob-kitoblari soddaligi bilan ajralib turadi va quyidagi nisbatlarga asoslanadi:

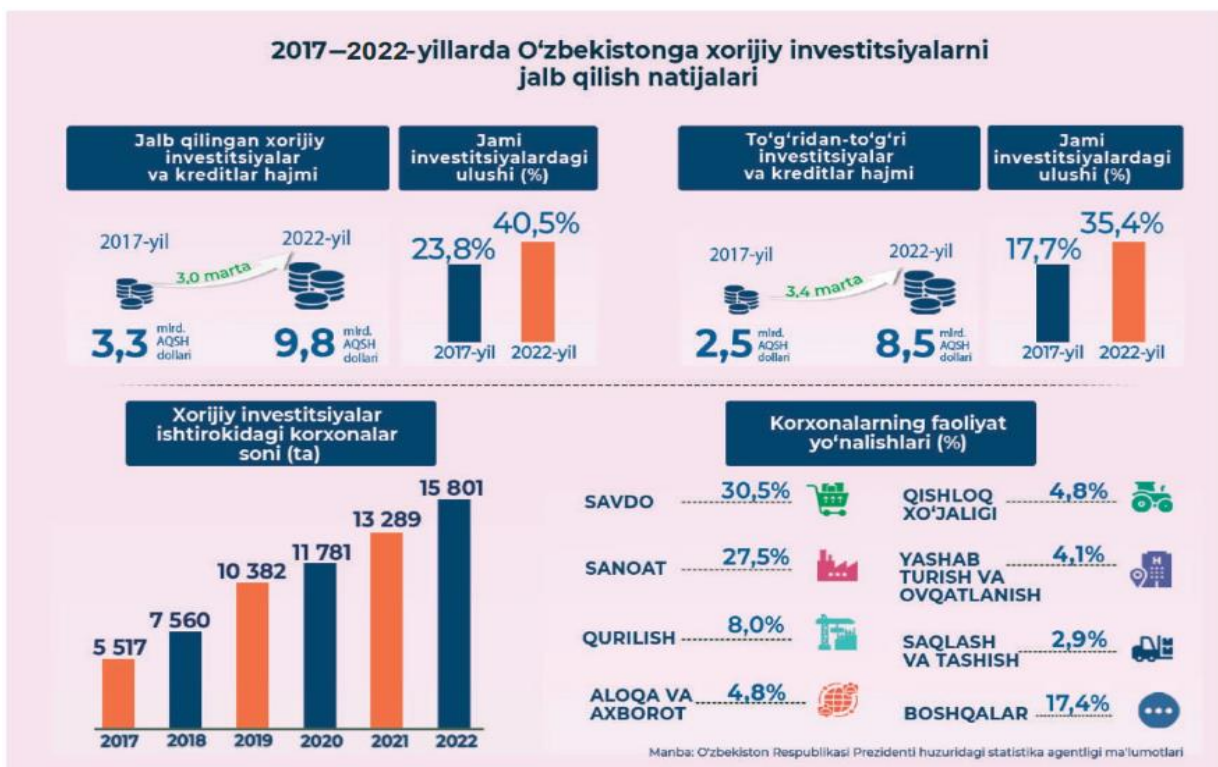
1. natija/xarajatlar — xarajat birligiga erishilgan natija;
2. xarajatlar/natija — natija birligiga to‘g‘ri keladigan xarajatlar;
3. (natija – xarajatlar)/natija — natija birligiga to‘g‘ri keluvchi xarajatlarning solishtirma qiymati.

Mazkur nisbatlar transport tizimi samaradorligini aniqlashda muhim ahamiyatga ega. Biroq amaliyotda yuklarni yetkazib berish jarayonining natijalarini turli o‘lchov birliklari (sifat, vaqt, qiymat) bo‘yicha xarajatlar bilan bevosita solishtirish murakkablik tug‘diradi.

Transport strategiyasining samaradorligi va uning tashqi tizimlarga ta’siri hamisha yuqori ko‘rsatkichlarda namoyon bo‘lmasligi mumkin. Ammo ushbu ta’sir ko‘pincha multiplikativ xususiyatga ega bo‘lib, boshqa tizimlarning rivojlanishi uchun muhim omil sifatida namoyon bo‘ladi.

Transport tizimining iqtisodiy samaradorligini oshirish ekstensiv va intensiv omillar bilan belgilanadi. Ekstensiv omillar — yetkazib berish hajmining ortishi (yuk miqdori, ombor maydonlari, xizmat ko‘rsatish xarajatlari), intensiv omillar esa mavjud resurslardan samarali foydalanish, jumladan moddiy oqimlarni, ishchi kuchi va moliyaviy resurslarni qayta taqsimlash orqali samaradorlikni kuchaytirishga qaratilgan.

Samaradorlik statik va dinamik turlariga ajratiladi. Statik samaradorlik tizimning qisqa muddatli faoliyat ko‘rsatishini ifodalaydi va u tizimning hozirgi holatini tavsiflaydi, dinamik samaradorlik esa uzoq muddatli ishonchlik, sifat va xavfsizlikni ta’minlaydi (2-rasm).

2-rasm. Investitsiya natijalari [7]

Transport tizimini rivojlantirish usullarining samaradorligini aniqlashda taxminiy va haqiqiy natijalar, shuningdek xarajatlar o‘zaro taqqoslanadi. Shu bilan birga, strategiyaning vaqt, sifat va amalga oshirilish darajasi kabi ko‘rsatkichlari ham hisobga olinadi.

Temir yo‘l transport tizimining iqtisodiy samaradorligi ko‘rsatkichlarini aniqlashda quyidagi yo‘nalishlar ajratiladi:

- yuklarni yetkazib berish jarayonlari samaradorligi;
- temir yo‘l transport tizimini rivojlantirish usullarining samaradorligi;
- transport tizimini rivojlantirish strategiyasining samaradorligi;
- natijalar nomuvofiqligini aniqlash.

Yuklarni yetkazib berish jarayonlari samaradorligini baholashda oqim tushunchasi muhim ahamiyatga ega. Oqim — bu vaqt davomida o‘zgarib turuvchi o‘zaro bog‘liq elementlar tizimini ifodalaydi. Ushbu jarayonda zaxira va oqim o‘rtasidagi nisbatlar o‘rganiladi, samaradorlikni o‘lchashda esa hududiy zaxiralar va tabiiy ko‘rsatkichlarga tayanish talab etiladi.

Taklif etilgan baholash yondashuvi tizimning yuqori samaradorligini ta‘minlash, yuk yetkazib berish jarayonlarini tezlashtirish, transport vositalarini samarali nazorat qilish hamda xarajatlar va yetkazib berish vaqtini sezilarli darajada qisqartirish imkonini beradi.

Transport tizimi samaradorligini baholashda quyidagi asosiy ko‘rsatkichlar muhim hisoblanadi: moddiy-texnik baza, yuk tashish hajmi, yuk aylanmasi, transport xizmatlari hajmi, transport sohasi rentabelligi, yalpi ichki mahsulotdagi ulushi, transport zichligi, yuk o‘tkazish qobiliyati, logistika salohiyati, infratuzilma va tranzit salohiyati. Shu bois yuklarni yetkazib berish jarayonlarini o‘rganish va baholash uslublari transport tizimining samaradorligiga ta‘sir qiluvchi omillarni chuqur tahlil qilish hamda tizimning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish darajasini baholashga xizmat qilishi lozim.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Transport tizimining iqtisodiy samaradorligini baholashda kompleks va tizimli yondashuv muhim ahamiyatga ega. Hozirgi kunda transport tizimining samaradorligini baholashda turli nazariy va amaliy usullar mavjud bo‘lsa-da, ularning har biri o‘z-o‘zidan to‘liq natijalarni taqdim eta olmaydi. Shu bois, iqtisodiy samaradorlik ko‘rsatkichlarini aniq va tizimli shakllantirish, ularni amaliyotga tatbiq qilish va doimiy ravishda yangilab borish zarur. Ayniqsa, yuklarni yetkazib berish jarayonlarining samaradorligi, temir yo‘l transportini rivojlantirish usullari va transport tizimini rivojlantirish strategiyalarining natijadorligi kabi yo‘nalishlar bo‘yicha ilmiy asoslangan metodikalar ishlab chiqilishi lozim.

Transport tizimining samaradorligi iqtisodiyotning raqobatbardoshligini oshirish, infratuzilmaning yaxshilanishi va tashqi savdo integratsiyasini kuchaytirish uchun zarur shartdir. Shu bilan birga, mamlakatlararo geosiyosiy va iqtisodiy sharoitlarni hisobga olgan holda transport-tranzit va logistika salohiyatini oshirish, vaqt va xarajatlarni tejashga qaratilgan intensiv omillarni rivojlantirish muhim ahamiyat kasb etadi. Ushbu yondashuvlar asosida ishlab chiqilgan samaradorlik ko‘rsatkichlari va

baholash usullari transport tizimining kelajakdagi rivojlanishini ta'minlash uchun mustahkam ilmiy poydevor yaratadi hamda transport sohasida boshqaruv va strategik rejalashtirishni samarali amalga oshirishga xizmat qiladi.

Transport tizimining iqtisodiy samaradorligini tahlil qilish va baholash mamlakat iqtisodiyotining rivojlanishi uchun muhim ahamiyatga ega bo'lgan masaladir. Samarali transport tizimi nafaqat ichki bozorlar uchun mahsulot va xomashyo oqimlarini optimallashtiradi, balki tashqi savdoda mamlakatning raqobatbardoshligini oshirib, global bozorga integratsiya jarayonlarini tezlashtiradi. Shu bois, transport sohasining iqtisodiy samaradorligini oshirish davlat siyosatining ustuvor yo'nalishlaridan biri bo'lishi zarur.

Bugungi kunda transport tizimining samaradorligini baholash uchun turli usullar ishlab chiqilgan bo'lsa-da, ular ko'pincha tizimning barcha jihatlarini to'liq qamrab ololmaydi. Shu sababli, transport tizimi samaradorligini baholash uchun ko'rsatkichlar tizimini mukammallashtirish va uni doimiy ravishda yangilab borish talab etiladi. Ayniqsa, yuklarni yetkazib berish jarayonlarining samaradorligi, temir yo'l transportini rivojlantirish usullari hamda strategiyalarining natijadorligini aniqlash uchun aniq va amaliy uslubiyatlar ishlab chiqish muhimdir.

Ekstensiv va intensiv omillar transport tizimining iqtisodiy samaradorligini belgilovchi asosiy elementlar bo'lib, ular orasida transport hajmining oshishi, moddiy-texnik bazaning yaxshilanishi, ishchi kuchi va moliyaviy resurslardan samarali foydalanish kabi jihatlar alohida o'rin tutadi. Shuningdek, transport tizimining samaradorligini statik va dinamik jihatlar orqali baholash, ya'ni qisqa muddatli raqobatbardoshlik hamda uzoq muddatli ishonchlilik va sifat ko'rsatkichlarini hisobga olish lozim. Transport-tranzit va logistika salohiyatini oshirish mamlakatlar uchun nafaqat iqtisodiy, balki geosiyosiy jihatdan ham muhimdir. Geografik joylashuvning noqulayligi yoki dengiz portlariga to'g'ridan-to'g'ri chiqish imkoniyatining cheklanganligi davlatlarni transport tizimini rivojlantirishga yangi strategiyalarni ishlab chiqishga majbur etadi. Shu bilan birga, transport tizimining samaradorligini oshirish uchun oqimli jarayonlar sifatini yaxshilash, xarajatlarni kamaytirish va yetkazib berish vaqtini qisqartirish bo'yicha kompleks chora-tadbirlar amalga oshirilishi zarur.

Baholash ko'rsatkichlari sifatida moddiy-texnik baza, yuk tashish hajmi, yuk aylanmasi, transport xizmatlari ko'rsatkichlari, rentabellik, transport tarmog'ining iqtisodiyotdagi ulushi, logistika salohiyati va infratuzilmaning holati kabi mezonlar asosiy o'rin tutadi. Ushbu ko'rsatkichlar tizimida olingan natijalar asosida transport tizimini boshqarish, rivojlantirish strategiyalarini ishlab chiqish va ularni samarali amalga oshirish mumkin. Shu bilan birga, transport tizimining iqtisodiy samaradorligini baholashda mavjud metodologiyalarni takomillashtirish, yangi analitik vositalar va kompyuter texnologiyalaridan keng foydalanish zarurati dolzarb hisoblanadi. Bu esa transport sohasida innovatsiyalarni joriy etish, raqamlashtirish va integratsiyalashni ta'minlaydi hamda xalqaro standartlarga mos keladigan samarali boshqaruv tizimini yaratishga xizmat qiladi.

Xulosa qilib aytganda, transport tizimining iqtisodiy samaradorligini baholash sohasi murakkab va ko‘p qirralidir. Uning samarali tahlili va baholash usullarini takomillashtirish orqali nafaqat transport sohasining o‘zini, balki butun mamlakatning raqobatbardoshligi va barqarorligini ta‘minlash mumkin. Bu esa uzoq muddatda iqtisodiy o‘shish va ijtimoiy farovonlikni mustahkamlashda hal qiluvchi omil bo‘lib xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Samatov G., Zohidov A.A., Gulamov A.A. Transport tizimining iqtisodiy samaradorligi. — Toshkent: O‘zbekiston Milliy Universiteti nashriyoti, 2018.
2. Karimov I.T. Transport logistikasining iqtisodiy asoslari. — Toshkent: Iqtisodiyot va moliya, 2019.
3. Rashidov S.M. Transport tizimlarini boshqarish va samaradorlikni oshirish metodlari. — Toshkent: Ilmiy nashr, 2020.
4. O‘zbekiston Respublikasi transport siyosati: Strategik hujjatlar to‘plami. — Toshkent, 2021.
5. Abdullayev M.R. Transport infratuzilmasi va iqtisodiy samaradorlik. — Toshkent: Fan va texnologiya, 2017.
6. <https://tiu-edu.uz/media/books/2024/05/25/1715405480.pdf>
7. <https://imrs.uz/files/news/ru/973990.pdf>

Marketing

ilmiy, amaliy va ommabop jurnali

Muharrir:

Ingliz tili muharriri:

Rus tili muharriri:

Musahhih:

Sahifalovchi va dizaynerlar:

Xakimov Ziyodulla Axmadovich

Tursunov Boburjon Ortiqmirzayevich

Kaxramonov Xurshidjon Shuxrat o'g'li

Karimova Shirin Zoxid qizi

Sadikov Shoxrux Shuxratovich

Abidjonov Nodirbek Odijon o'g'li

2025-yil, avgust, 8-son

© Materiallar ko'chirib bosilganda "Marketing" ilmiy, amaliy va ommabop jurnali manba sifatida ko'rsatilishi shart. Jurnalda bosilgan material va reklamalardagi dalillarning aniqligiga mualliflar mas'ul. Tahririyat fikri har vaqt ham mualliflar fikriga mos kelavermasligi mumkin. Tahririyatga yuborilgan materiallar qaytarilmaydi.

Mazkur jurnalda maqolalar chop etish uchun quyidagi havolalarga murojaat qilish mumkin. Ilmiy maqola, ommabop maqola, reklama, hikoya va boshqa ilmiy-ijodiy materiallar yuborishingiz mumkin.

Materiallar va reklamalar pullik asosda chop etiladi.

Elektron pochta:

info@marketingjournal.uz

Bot:

[@marketinjournalbot](https://t.me/@marketinjournalbot)

Tel.:

+998977838464, +998939266610

Jurnalning rasmiy sayti: <https://marketingjournal.uz>

Marketing jurnali O'zbekiston Respublikasi Oliy ta'lim, fan va innovatsiyalar vazirligi huzuridagi **Oliy attestatsiya komissiyasi rayosatining 2024-yil 04-oktabrdagi 332/5 sonli qarori** bilan milliy ilmiy nashrlar ro'yxatiga kiritilgan

"Marketing" ilmiy, amaliy va ommabop jurnali 2024-yil 15-martdan O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Administratsiyasi huzuridagi Axborot va ommaviy kommunikatsiyalar agentligi tomonidan **C-5669517** reyestr raqami tartibi bo'yicha ro'yxatdan o'tkazilgan. **Litsenziya raqami: №240874**

"Marketing" ilmiy, amaliy va ommabop jurnalining xalqaro darajasi: **9710**. GOCT 7.56-2002 "Seriya nashrlarning xalqaro standart raqamlanishi" davlatlataro standartlari talablari. **Berilgan ISSN tartib raqami: 3060-4621**